

Book Review

Axel Hörstedt

Latin Dissertations and Disputations in the Early Modern Swedish Gymnasium: A Study of a Latin School Tradition c. 1620–c. 1820

Göteborgs universitet (PhD diss.)

2018, 502 pp.

Disputationer och ibland även *lectiones* (föreläsningar) hör sedan de europeiska universitetens uppkomst i slutet av medeltiden till de viktigaste vittnesmålen som vi har om elevers och studenters akademiska prestationer från äldre tider. Disputationer var ett betydelsefullt didaktiskt inslag i tidigmodern svensk utbildning och i boken *Latin Dissertations and Disputations in the Early Modern Swedish Gymnasium* undersöker Axel Hörstedt latinska avhandlingar och disputationer som gavs ut som tryck i Sverige under perioden från ungefär 1620-talet till 1820-talet.

I Hörstedts avhandling, som alltså är en dissertation om dissertationer, står inte akademiska alster i centrum, utan den tidigmoderna skolan och dess gymnasiala skrifter. Studien bidrar därmed till vår förståelse av den svenska disputationenkulturen och dess avhandlingar genom att undersöka gymnasieskolans bruk av dessa. Disputationstryck eller testryck som textsort lever ett undanskymt liv och beaktas sällan inom den moderna historiska forskningen. Till innehåll tillhandahåller skrifterna, som också kallades *theses ad disputandum* eller *Thesenblätter* på tyska, mer eller mindre sammanhängande påståenden och argument, upplyser om när och var

disputationsakten ägde rum samt vilka som deltog.

Axel Hörstedt utvärderar den svenska skolverkligheten från denna tid genom att uppmärksamma testexternas huvudsakliga teman, övergripande karaktäristika drag och frågan om vem som kan tänkas ha författat de behandlade teserna. Förutom författarfrågan tar han upp texternas längd, spridning och typografiska utformning. För att bland annat reda ut adressatfrågan gör han en analys av testryckens tillhörande så kallade paratexter. Hörstedt undersöker dessa tryck innehållsmässigt och koncentrerar sig också på testexterna som sociala företeelser. Läsaren förstår snart att hans forskningsstrategiska upparbetning av den tidigmoderna gymnasieskolans tradition av disputationer och dissertationer inte handlar om någon form av kunskapsarkeologi, där han återupptäcker gammal vetenskap som har gått till spillo. Analysen leder i stället till att återskapa äldre tiders sätt att generera kunskap och olika former av kunskapsförmedling, vilket illustreras genom talrika citat från dessa neolatinska texter som författaren bjuder på, inklusive väl utförda översättningar. Genom sin studie belyser han konjunkturen i olika kunskapsdiskurser och hierarkier samt deras historiska kontext. Hörstedts strävan efter ett interdisciplinärt perspektiv gör att avhandlingen har många förtjänster och hans insats är i flera hänseende banbrytande.

Under de 1 500 åren efter Romarrikets fall författades många fler texter på latin än under den romerska antiken i sig. Många brukstexter från medeltidens slut fram till åtminstone det tidi-

ga 1800-talet är skrivna på latin och förvaras numera i olika länders arkiv och bibliotek. En systematisk överblick över dessa texter saknas trots att skrifterna handlar om många traditionellt lärda ämnen som teologi, juridik, medicin, men också filosofi, retorik, musikteori och poesi. Ännu mindre systematiserade är vardagliga brukstexter som brev och predikningar, men också brukstexter avsedda för högtidliga ändamål som giftermål, dop, begravning eller just disputationer. De av Hörstedt undersökta svenska tes- och disputationstrycken skrivna på latin behandlar, precis som liknande testexter från kontinenten, de mest skilda ämnen, vilket gör dem till viktiga källor för historisk kunskap. Det faktum att det idag knappt finns någon högskolelärare eller forskare kvar som kan latin har lett till en märklig situation, där dagens akademiska miljöer är avskurna från historien.

Det finns ett antal moderna undersökningar av latinska akademiska disputationstryck från tidigmodern tid i Sverige. Även om den svenska högre utbildningen under denna tid är någorlunda undersökt, kan forskningen om elementarskolans historia snarare betraktas som ”den historiska bildningsforskningens styvbarn”, som den tyska utbildningshistorikern Gerhard Schormann formulerade det för tyska förhållanden redan under 1980-talet.

På samma sätt saknas en mera omfattande vetenskaplig upparbetning av den svenska skolhistoriens latinska disputationsskrifter och förfaringssätt. Därför är det glädjande att Hörstedt med en undersökning av närmare 800 latinska tryckta dissertationer och disputationer tar den svenska elementarskolan i blickfånget. Hans undersökning bidrar till en utvidgning och fördjupning av den tidigmoderna bildnings- och skolhistoriska forskningen, inte minst då

han erbjuder ett appendix med en omfattande och överskådlig katalog, som innehåller en uppställning av tryckta svenska gymnasieavhandlingar på latin från början av 1620-talet till slutet av 1700-talet. Den består av cirka 175 sidor, vilket omfångsmässigt utgör nästan en tredjedel av Hörstedts bok.

Disputatio som benämning användes ursprungligen vid medeltida kontinentala universitet i samband med den formella akten, där någon av deltagarna strävade efter att uppnå en akademisk titel som också kallades för *disputatio pro gradu*. Hur symboliskt laddad akten och förfarandet var, illustreras av beteckningen *inaugural*-dissertation som förekom och fortfarande används i exempelvis Tyskland. Det latinska ordet *augurium*, som betyder *tecken* syftar till den invigning eller den högtidliga introduktion till ett kall eller ett ämbete som dissertationen innebär. Egentligen var det snarare skriften, som låg till grund för disputationssakten, som kallades *dissertatio*, och den fungerade mera som en inbjudan. Den tryckta texten förmedlade den allmänna informationen om ceremonin bland annat genom att den anförde de teser som skulle diskuteras och fördjupas. Under andra hälften av 1700-talet användes sedan benämningen *dissertatio* i högre grad för tillvägagångssättet som ledde till doktorstiteln. De olika termerna för denna akt, *disputatio* eller det metonymiskt nyttjade *dissertatio*, speglar därför aktens mångfacetterade sammanhang och dess historiska och funktionella framväxt.

När man under tidigmodern tid talade om en *dissertatio* syftade man inte som idag på en självständig forskningsinsats, utan man avsåg de teser som trycktes och som var anledningen till och grunden för själva processen. Vem upphovsmannen eller författaren till en tidigmoder dissertation var går

inte alltid att fastställa. Ibland var det ceremonins ordförande som också hade skrivit texten. Han kallades för *praeses* och var den som ledde disputationen. Men i vissa fall kunde det vara respondenten, det vill säga den som försvarade avhandlingen, som hade författat skriften. Om titelbladet angav *respondens et auctor* syftade det till att det var både respondent och ordföranden som stod bakom författandet av teserna i disputationen, vilket förekom i enskilda fall. Det hände också att texten formulerades av en anonym tredje part eller till och med var ett resultat av rena samarbeten av olika aktörer.

Hörstedts studie om gymnasiedissertationer på latin är indelad i fyra kapitel där den första inledande delen introducerar läsaren till källmaterialet och gör en utbildningshistorisk inramning. Man får veta att de tidigaste gymnasieskolorna i Sverige inrättades under 1620-talet och var lokaliserade i anslutning till Sveriges viktigaste domkyrkor som Västerås, Strängnäs och Linköping. Författaren påpekar att domkyrkan i Uppsala inte inkluderades, då staden redan härbärgade två utbildningsinstitutioner, nämligen en trivialskola och ett universitet. Liksom på kontinenten under medeltiden, var utbildningen i Sverige fast knuten till kyrkan och syftade till att tillgodose dess behov av präster och tjänstemän. Reformationen och den följande reduktionen förändrade skolornas undervisning och gav dem en luthersk-humanistisk inriktning. Utbildningen i gymnasieskolorna reglerades utifrån föreskrifter som reformerades i omgångar och Hörstedt illustrerar hur gymnasialavhandlingarnas ämnen motsvarade skolans curriculum.

I andra delen av Hörstedts studie redogör författaren för hur disputationen som social akt var organiserad. Det som liknar dagens förfarande var den

diskussion som ägde rum mellan respondenten och en opponent och som kallades för *disputatio*. Denna form av dialektisk diskussion har sina rötter i de medeltida skolastiska disputationer som innebar ett mer eller mindre aggressivt stridsamtal mellan en opponent och en respondent under närvaron av en domare, en *praeses*. Disputationer både inom universitet och gymnasium följde ett strängt reglerat och ritualiserat förlopp. Målet var att hitta fram till någon form av sanning genom att besegra motparten.

Under den tidsperiod som Hörstedts studie behandlar, fanns det olika förfaringsätt och utformningar för en *disputatio*. Generellt ledde en *praeses* en offentlig diskussion där en respondent eller *defendent* la fram olika teser om ett visst ämne, som han försvarade mot en motståndare eller opponent inför en publik. Denna *disputatio* organiserades som en diskussion om ett givet ämne mellan en lärare och hans elever/studenter. Den var mer eller mindre stridslysten och även fysiska påhopp kunde förekomma. Disputationsförfarandet utvidgas vid vissa tillfällen till ett offentligt spektakel som pågick under flera dagar, där inte bara respondentens kunskap utan också lärosätets anseende stod på spel. Uttrycket *dissertatio* förbehölls för den inlämnade tryckta texten som utgjorde en del av examinationen.

Generellt var disputationen under tidigmodern tid ett tillvägagångssätt som tillfredsställde olika funktioner, inte minst i socialt hänseende och Hörstedt beskriver i bokens andra del gymnasiedissertationernas olika användningsområden i Sverige. Dels fungerade de som en pedagogisk övning (*exercitii gratia*), men var framförallt en offentlig akt med en tryckt text (som också kallas *exercitii causa*) som grund. Dels var akten också en ceremoniell avslutning

av de gymnasiala studierna (*dissertatio valedictoria*), som syftade till att ge respondenten tillfälle att bevisa, för att inte säga pråla med sitt kunnande. Den så kallade *disputatio pro gradu* hör till universitetssammanhanget då den ledde till en akademisk titel och är därför inte föremål för Hörstedts studie. Disputationens vanligaste uppgift både på kontinenten och i Sverige var att ge respondent möjligheten att visa sin duglighet som lärare. Dissertationsakten inom ramen för gymnasieskolor där olika teser framfördes som försvarades av en respondent kallades för *disputatio pro loco*. De uppfattades och fungerade som en del i ett ansökningsförfarande och behandlas ingående av författaren.

Hörstedts studie täcker en period av ungefär tvåhundra år vilket gör det möjligt för honom att notera diakroniska förändringar i materialet, exempelvis vad gäller val av ämnen och typografiska drag. I avhandlingens andra del fortsätter han med att illustrera och analysera texternas olika former och utseenden. Man skiljer mera generellt mellan *theses vestitae*, vilket är benämningen på ett disputationstryck där argumenteringen stöds av omfattande belägg och utförliga skäl. *Theses vestitae* liknar en nutida avhandling och skiljdes från det som kallas för *theses nudaе*, vilket är en enkel och kortfattad uppställning av påståenden eller teser. Denna textform, *theses nudaе*, hör till de latinska brukstexternas vanligaste former och började tryckas ganska omgående i samband med att boktryckarkonsten fick sitt genomslag i Tyskland och sedan i Sverige. *Theses vestitae* däremot utvecklas vidare till universitetsavhandlingar medan *theses nudaе* förblev förbehållna för skolan, där de tjänade till att visa respondentens argumentativa färdigheter. I *theses nudaе*-texterna fixerade man påståenden skrift-

ligt som sedan debatterades i en slags *altercatio*, det vill säga i en åsiktsstrid. Renodlade testryck som hör antingen till den ena eller den andra formen, betraktas som extrema och förekommer snarare i undantagsfall. De flesta texter i Hörstedts undersökningsmaterial placeras mellan dessa positioner, även om *theses nudaе* alltså var mera gängse som gymnasialdisputation. Detta speglas också av tes- och disputationstryckens titelsida, som i regel har ett enkelt utförande och anger sällan vad själva disputationsskriften handlar om.

I sin avhandling ger Hörstedt en överblick över vilka ämnen tes- och disputationstryck egentligen behandlade, vilket ger läsaren möjligheten att tydligare förstå och föreställa sig det tidigmoderna sättet att hitta fram till sanningar. Hur man hanterar motstridiga vetenskapliga argument har utvecklats från att vara en offentligt hållen tvist till det förfarandet vi är vana vid idag, nämligen en diskussion i skriftlig form inom ramen av en avhandling. Denna utveckling gynnades förstas av boktryckarkonstens spridning i Europa under tidigmodern tid.

En dissertation innebär alltså en utveckling av det man kallar för testryck, likt de teser som Martin Luther spikade på porten till slottskyrkan i Wittenberg. Luthers syfte var att starta en akademisk och öppen diskussion om avlatshandeln och porten till slottskyrkan i Wittenberg var det rätta stället för det, eftersom den användes under hans tid som universitetets anslags-tavla. I samband med att Luther offentliggjorde sina teser inför disputationen spreds hans tankar och argument vilket blev starten för reformationen. Genom Hörstedts undersökning kontextualiseras och illustreras denna utveckling nu också i relation till svenskt skolsammanhang.

Fördjupningen av de tresskrifter som handlar om teologiska ämnen är ett avsnitt som jag läser med stor behållning. Här beskrivs de skrifter som ingick i ansökningsförfaranden för en tjänst inom kyrkan och som kallas *theses pastorales*, en speciell form av *pro loco disputatio*. Sedan reformationen var högre utbildningsanstalter de ställen där konfessionella trosstrider utkämpades. Här gällde det att träna sig inför mötet med motståndaren och att lyckas presentera en motsägelsefri uttolkning av den heliga skriften, vilket gjorde disputationen, inte minst vid de högre tyska läroanstalterna, till en slags tankesmedja för den rätt formulerade tron. Sättet att disputera under mera stridslystna former präglade epokens tidsanda, som forskaren Marian Füssel vittnar om när hon benämner den tidigmoderna disputationenkulturen programmatiskt som ”Zweikämpfe des Geistes” (Füssel 2013, 159–178). Ett känt exempel som illustrerar denna stridsdisputationsanda är också den av 110 fiktiva brev i två band bestående och anonymt publicerade skriften *Epistolae obscurum virorum*, som utkom samma år som Luther spikade sina teser.

Hörstedts undersökning av latinska tes- och disputationstryck från svenska gymnasieskolor under tidigmodern tid är framför allt en första systematisk genomgång av exegetiska skoldisputationer i Sverige under denna tid. Som försvarsskrifter av konfessionella trossanningar och samtidigt en övning i att åskådliggöra och försvara egna kunskaper och åsikter, blir det tydligt hur denna diskurs präglas mer av traditionsmedvetenhet än av strävan efter originalitet och nytänkande. Här är det viktigt att komma ihåg att bemödandet om att skapa ny kunskap och nytänkande ännu inte uppfattades som ett krav på texter avsedda för en disputation.

I avhandlingens tredje kapitel bjuder författaren på en undersökning av texternas komplexa formella struktur och tittar där närmare på deras så kallade paratexter som historiska yttranden. Han analyserar texterna på titelbladen som dedikationer, förord, gratulationstext, både på vers och prosa för att lyfta fram tes- och disputationstryckens situativa potential. Inom tidigmodern textforskning är paratext en benämning på en text som är materiellt knuten till grundtexten, i regel för att säkerställa dess rätta bruk och för att precisera dess användningssammanhang. Dessa texter vill påverka läsaren och kommunikationssituationen inför grundtexten och kan vara skrivna av olika personer, inte bara författaren själv. När Gérard Genett myntade begreppet hade han i första hand moderna och postmoderna förhållanden i åtanke, men begreppet är i högsta grad relevant för tidigmodern textforskning.

Paratexterna som kommunikationsmedel är ett i många sammanhang eftersatt forskningsområde och Hörstedts granskning av dessa är förtjänstfull och givande. Författaren belyser kritiskt hur paratexterna vittnar om disputationer som sociala händelser i vilka ståndsmässiga, ekonomiska och samhälleliga faktorer samverkar. Detta åskådliggörs i avhandlingen genom fallstudien av prästen Andreas Olai Hesselius (1644–1700) som medverkade vid olika gymnasialdissertationer samt även vid två universitetsdissertationer. Hörstedts grepp, att koppla en fallstudie till undersökningen av tidigmoderna latinska tes- och disputationstryck, illustrerar på vilket sätt trycken var ett medium för en gymnasial kunskapskultur med starka pragmatiska innebörder. Analysen av dess paratexter åskådliggör Andreas Olai Hesselius sociala förbindelser och hur de påverkade hans karriär. Fallstu-

dien är ett utmärkt exempel på hur paratexter vittnar om gymnasieskolans betydelse som utbildningsanstalt i ljuset av den tidigmoderna statsbildningen och statsutvecklingen och förklarar varför man la ner stor möda på dessa till synes enkla tryck. Paratexternas kulturhistoriska inramning och analys i kombination med testryckens innehållsanalys ger en komplex bild av vilken kunskap man ansåg var relevant i spänningsfältet mellan kyrkan och staten. Det är en framkomlig väg för att åskådliggöra sambandet mellan bildning, fostran och skolan i relation till samhället och staten, och öppnar för möjligheten att betrakta detta samband mera differentierat. Paratextanalysen är ett bidrag till ett nytt forskningsområde som ligger mellan det skolhistoriska och litteraturhistoriska fältet och där vi får förvänta oss flera och spännande insatser framöver. Exempelvis innebär Hörstedts analys av texternas layout en uppföljning av en hittills outnyttjad förklaringspotential.

Innan det avslutande kapitlet sammanfattar Hörstedt sina fynd och beskriver hur paratexterna förändras genom århundradena. De försvinner nästan helt fram till mitten av 1700-talet och man förstår att de då inte längre fyller samma samhälleliga och kommunikativa funktion som tidigare. Gymnasieavhandlingar som textkorpus kännetecknas av dokumentens heterogenitet, som hänger ihop med att testexternas funktionella sammanhang förändrades under den granskade tidsperioden. Genom att urskilja strukturella och funktionella scheman i materialet finns nu en förutsättning för att vidare undersöka svenska tes- och disputationstryck. Den presenterade kontextualiseringen av bildning och skola utifrån autentiska historiska källor förmedlar grundläggande kunskap om denna akademiska

praxis genom att lyfta fram deras divergenta teman och argumentationsförfaranden. Därmed illustreras att vetenskapshistoria inte bara är en berättelse om olika framsteg. Vetenskapshistoria handlar också om den kommunikativa aspekten av muntliga och skriftliga framföranden och avisanden av olika teser. Den handlar alltså om vilka frågor som ställdes och vilka svar man hittade genom att undersöka vilka motpositioner argumenteringen tar ställning till, samt vilka argument och vilka auktoriteter man la fram för att hitta till sanningar. Genom analysen av svenska tes- och disputationstryck bryts tystnaden och därmed den vetenskapliga indolensen mot dessa texter och läsaren får inblick i vilka metoder skolan använde för att påverka elevernas och den följande generationens kunskapsutveckling.

Det måste understrykas att det är ett stort forskningsterritorium som Hörstedt beträder, och som präglas av ett omfattande källmaterial. Som en jämförelse kan nämnas att det i tysktalande länder under den tidiga moderna perioden trycktes tiotusentals tes- och disputationsskrifter. Även det svenska materialet är omfattande, vilket de inte mindre än 790 tyck som ligger till grund för Hörstedts studie vittnar om. Materialets omfång medför en viss risk att författaren stöter på gränser i sin strävan att utröna det i alla dess aspekter. Hörstedt hanterar dock detta väl genom en noga genomförd avgränsning som gör det möjligt att låta skolkällor komma till tals för att belysa bildning och skola under tidigmodern tid i Sverige på ett övertygande sätt. Boken *Latin Dissertations and Disputations in the Early Modern Swedish Gymnasium* är av förebildlig karaktär, då den lägger fram en historisk doxografisk granskning av det svenska skoldisputationsväsendet som hittills varit obeaktat och fyller därmed

en viktig lucka i den historiska bildningsforskningen i Sverige.

Referenser

Füssel, Marian. "Zweikämpfe Des Geistes: Die Disputation Als Schlüsselpraxis Gelehrter Streitkultur Im Konfessionellen Zeitalter." In *Streitkultur Und Öffentlichkeit Im Konfessionellen Zeitalter*, edited by Henning P Jürgens and Thomas Weller, 159-78. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.

Iris Ridder
Högskolan Dalarna
iri@du.se